

Mr Bruno ŠIŠIĆ,
Dubrovnik

NEKE PEJZAŽNE ZNAČAJKE BOKE KOTORSKE U SVJETLU TURIZMA

Izuzetnost jugoslavenske obale leži, u prvom redu, u činjenici što se pred masivima, koji prate liniju obale i tvore granicu kopna, naprosto u rojevima pojavljuju bezbrojni otoci, otočići, hridi i grebeni; sve u svemu, njih više od tisuću, pa je naša jadranska obala poznata po nazivu »obala tisuću otoka«.

Međutim, što bliže našoj južnoj granici, more postaje sve dublje, pa je otoka i otočića sve manje. Gledajući od sjevera k jugu, posljednju otočnu skupinu predstavlja Elafitsko otočje kod Dubrovnika. Južnije od Dubrovnika otočići i grebeni pojavljuju se rijetko i pojedinačno.

Nasuprot toj čudovitoj prošaranosti mora izdancima kopna, raznolikih oblika i veličina na sjevernom i srednjem dijelu našeg Primorja, južno od Dubrovnika, protegla se blago razvedena brdovita obala s pogledom na »debelo« more. I dok najveći dio našeg Primorja karakterizira, rekle bi se, prkos kopna da što dublje prodre u prostranstvo Jadrana prema njegovoj zapadnoj obali, dotle njegov južni dio obilježava izravno sučeljavanje uzgibanog kopna, s jedne, i ravnog morskog beskraja, s druge strane, sve to natkriveno najvećim dijelom godine plavetnom nebeskom kopom.

Pa ipak, to nije sve. More kao da se ovdje makar donekle odužilo prkosu kopna, pa je četrdesetak kilometara južnije od Dubrovnika prodrlo duboko u kopno stvorivši zaljev, zvan Boka Kotorska.

Nije to običan zaljev kakvih na našoj obali ima velik broj. Dok nas, na jednoj strani, impresionira bezbroj hridina i otoka razbacanih po moru, dotle se kao nekakav kontrapunkt svemu tome pojavljuje taj prodor u kopno, izuzetan u svojoj osobitosti jer je duboko usađen među brda, isprelaman i neobično razveden, te kao takav jedinstven na čitavom našem Primorju.

U tome se, zapravo, ogleda njegova *posebnost u globalnim okvirima*, kako našeg Primorja tako i Jadrana u cjelini.

Osvrnuli bismo se sada na neke pejzažne značajke i osobitosti ovog prostora kao i neke probleme koji se na tom planu pojavljuju, promatrano donekle i u svjetlu razvoja i potreba turizma.

Nađemo li se u Boki Kotorskoj, imamo osjećaj kao da se na neki način poremetio kontinuitet brdskog lanca koji se proteže uzduž čitave naše obale. Ovdje se more uvuklo među obronke dviju planina: Orjena i Lovćena, dosegnuvši ovom drugom do samog podnožja. Krivudajući među brdima, ono je stvorilo veoma artikulirani prostor.

Sredinom zaljeva brda su se toliko primakla jedno drugom da su stvorila oko dva kilometra dugi i uski morski tjesnac, zvan Verige, kojim je Boka Kotorska podijeljena na dva dijela: prednji, od ulaza u Boku do Veriga, i stražnji, od Veriga do podnožja planina.

Prednji dio Bokokotorskog zaljeva odlikuje se izrazitijom raščlanjenošću prostora po horizontali i vertikali. To se ogleda, u prvom redu, u izlomljenom i krivudavom pravcu kretanja ovog dijela prostora. Tako su nastala dva proširena morska lakta od kojih svaki za sebe predstavlja po jedan manji unutrašnji zaljev: Hercegnovski i Tivatski, koje međusobno spaja ne suviše uski Kumborski tjesnac.

Zahvaljujući svom položaju i prostornoj raščlanjenosti, ovaj dio Boke Kotorske komunicira sa znatno širim okolnim prostorom, prelazeći na zapadnoj strani u dolinu rječice Sutorine, usmjeraujući se prema dubrovačkom području, a na istoku otvarajući se povelikoj zaravni Tivatskog polja u pravcu Budve.

Što se vertikalne raščlanjenosti tiče, ovdje je prisutan postepen prijelaz s viših brda iz zaleđa kopna na niže obronke prema moru. Brdski masiv se ne nadvija strmo nad zaljevom; padine su postupne i blaže. Tu se ne osjeća ljuti krš, tla je više, pa su brda i njihovi obronci obilato prekriveni vegetacijom. Na nekim predjelima, kao primjerice uz Sutorinsko polje, na podnožju padina između Herceg-Novog i Bijele, te oko Tivatskog polja tlo je duboko i blaže položeno, pa je već odavno bilo privedeno kulturi.

Spontana vegetacija ovog dijela Boke Kotorske gusta je i bujna, uvijek zelena primorska vegetacija makijskog tipa.

Međutim, na čitavom prostoru prigorske strane od Sutorine do Veriga na podlozi uvijek zelene makije izrastaju kontinuirano dubrave slikovitog hrasta medunca. Ove hrastove dubrave imaju potpuno specifičnu fizionomiju, koja nije nepoznata okolnim primorskim područjima, ali se tamo ne pojavljuju tako čiste i toliko prostrane. Zbog toga čitav ovaj predjel odiše specifičnom pitomošću, koja je nešto drugačijeg tona od pitomosti, npr., nekih predjela dubrovačkog kraja.

Sve ovo, što smo o nekim prirodnim značajkama ovog dijela Boke samo natuknuli, ukazuje na postojanje zanimljivih i oseljujnih pejzaža.

Treba konstatirati da je prednji dio Boke Kotorske, s obzirom na veoma izraženu horizontalnu i vertikalnu raščlanjenost prostora, dobru povezanost s vanjskim područjima, te izuzetno blagu klimu i neke druge prisutne prirodne činioce uz pretpostavljenu ulogu subjektivnog faktora, već odavno postao turistički privlačan. Zato se, s vremenom, ovdje razvilo nekoliko značajnih turističkih punktova od kojih je svakako najznačajniji turistički kompleks Herceg-Novi — Igalo.

S obzirom na to da neke pejzažne značajke promatramo u svjetlu turizma, zadržat ćemo se trenutak ovdje u Herceg-Novom s namjerom da na tom primjeru s par riječi prokomentiramo neke utjecaje koje je turizam, prolazeći kroz fazu svog početnog razvoja, izvršio na fizionomiju ovog i niza drugih turističkih mjesta na našoj obali. Mislimo ovdje o zelenilu kao značajnoj komponenti panorame i pejzaža jednog turističkog mjesta.

U svojoj početnoj fazi razvoja naš turizam tražio je uzore u tada najrazvijenijim turističkim područjima Sredozemlja. Uz niz različitih akcija na uređenju osnovnih turističkih sadržaja živo se radilo i na podizanju zelenila, kako na javnim prostorima tako i oko nastambi. Napajajući se spomenutim uzorima, to je vrijeme, kada se prišlo intenzivnom unošenju u prostore naših primorskih mjesta brojnih stranih vrsta drveća i grmlja pretežno porijeklom iz toplijih klimata. Preovladavalo je mišljenje da će parkovi, vrtovi, drvoredi i plaže, zaodjenuti u ruho egzotike, turistima bolje dočaravati toplinu podneblja pothranjujući im iluziju da se nalaze na nekom drugom kraju svijeta.

Ovakve tendencije imale su odraza i ovdje, posebno u Herceg-Novom, kao najistaknutijem turističkom mjestu Boke Kotorske. Tako je u panorami Herceg-Novog, u parkovima i vrtovima njegovih hotela i kuća, izraslo obilje egzotičnog zelenila. Zahvaljujući intenzivnom prisustvu stranih flornih elemenata na relativno ograničenom prostoru, Herceg-Novi je poprimlo u dobroj mjeri izgled egzotizirane oaze na blagom rtu između Igala i Savine, tako da u izvjesnom smislu predstavlja spomenik *nekadašnjem* shvatanju turističkih pregalaca o zelenilu svoga mjesta. Stvorila se tako jedna iluzija, koja, međutim, brzo nestane predemo li u prostore okolne prirode.

No, kada se radi o suvremenom uređenju turističkih mjesta i vegetacijskoj komponenti njihovih pejzaža, onda smatramo da pristup tom problemu treba biti drugačiji. Mislimo da se *suvremeni pristup* definiranju vegetacije treba obavezno temeljiti na spoznatim *vrijednostima izvornog pejzaža* određenog kraja.

Napustili bismo sada prednji dio Boke Kotorske i kroz tjesnac Verige ušli u njen stražnji prostor.

On leži sjevernije i dublje je zašao u kopno, a proteže se pravcem istok — zapad. Ovaj prostor ima izduženu južnu obalu, kroz koju se u nj ulazi.

Ta južna strana stražnjeg dijela Boke proteže se u blago izbočenom luku od Morinja do Kotora. Sjeverna, pak, strana dinamičnije je formirana tvoreći dvije udubine koje razdvaja izbočeno brdo na čijem rtu se smjestio stari gradic Perast. Time je ovaj prostor raščlanjen na dva kraka različitih pravaca i duljina: kraći, sjeveru orijentirani Risanski zaljev, i dulji, istoku usmjereni Kotorški zaljev.

Južna strana ovog dijela Boke Kotorske nešto je niža od njegove sjeverne strane. Ona je bolje pokrivena vegetacijom, koja je pretežno uvijek zelena. U srednjoj i višoj zoni pojavljuju se i borovi, dok se u blizini Morinja i Stoliva mjestimično pojavljuju gajevi pitomog kestena. U nižoj zoni postoji nešto širi pojas iva, koje je, uglavnom, terasirano i gdje se mjestimično javljaju maslinjaci. Ovu stranu stražnjeg bokokotorskog prostora sunce obasjava, uglavnom, iskosa ili je dijelom dana zasjenjena, a kako je dobrim dijelom prekrivena zagasitom vegetacijom, tamnija je i u izrazitom je kontrastu sa sjevernom stranom ovog prostora.

Sjevernu stranu tvori snažan, monumentalan, stjenovit i strm pretplaninski masiv prekriven, uglavnom, rijetkom, niskom, drčavom, škrtom i dobrim dijelom listopadnom vegetacijom. Masiv kopna, more i uokvireno nebo elementarne su prirodne tvorbe ovog prostora, a njihov međusobni odnos stvara specifičnu atmosferu. Visoki i stjeni kameni masiv ovdje se nadvio nad morem, obgrlio ga je, pa ono djeluje mirno i sigurno kao luka spasa, koju brda i planine štite od svih mogućih uljeza.

Ovdje, na spoju vrljednog masiva i mirnog glatkog mora, čovjek je od davnine prisutan. On je to svoje dugo prisustvo na liniji obale obilježio mjestimično kratkim, a mjestimično kilometarski dugim potezima svojih naselja, od kojih neka vuku korijen čak iz ilirskih i rimskih vremena. Prčanj, Kotor, Dobrota, Perast i Risan, svako od tih mjesta ima svoju bogatu prošlost, od koje su se do danas očuvali brojni spomenici. Uz prirodne tvorbe ova naselja su također bitna komponenta ovog prostora i njegovih pejzaža.

Ta urbano-ruralna naselja sa skladnim ribarskim i građanskim kućama, te palačama pomorskih kapetana i mjesnog plemstva, izrasla na dodiru površine mora i brdskog masiva, odišu mirom, postojanošću i dostojanstvom. Tu su umorni od dugih plovidbi beskrajem svjetskih mora dolazili živjeti svoje zadnje dane čuveni bokeljski pomorci i kapetani.

Ovdje se snažno osjeća čvrsta sraslost obrađenog, stiliziranog i u barokna zdanja pretvorenog kamena s oporim, surovim, od

sunca bura i kiša posivjelim stijenjem. Ovdje su pejzaz i povijest nerazdvojno povezani. Zato, ovaj dio Boke Kotorske ima svoju ogromnu pejzažnu i kulturnu vrijednost. To je, u stvari, *povijesno-pejzažni rezervat*, koji i u turističkoj funkciji treba da zauzme posebno mjesto.

No, s tim u vezi, nameće se pitanje očuvanja svih tih vrijednosti, jer postoje različite mogućnosti koje bi ih mogle lako narušiti. One, također, potječu i iz eventualnih tendencija nekontroliranog širenja postojećih i stvaranja novih naselja. Zato bismo ukazali na neke aspekte ovog problema.

Imamo pred očima da jednu od posebnosti ovog dijela Boke Kotorske čini specifičan odnos i sklad dvaju kontrastnih elemenata prirode: horizontalnog morskog ogledala i brdske strmine koja ga okružuje. *Čistoću dodira tih temeljnih tvorbi prirode* doima se iskonski i ovdje predstavlja jednu od elementarnih pejzažnih vrijednosti. Radi toga trebalo bi ograničiti dalje razvlačenje i disperziju izgradnje naselja duž obalne linije zaštićujući njezin još neizgrađeni dio. Time bi se održali možda još uvijek u, koliko-toliko, povoljnom odnosu raznoliki intervali izgrađene i čiste obale.

Dalje. Već smo istakli *poseban značaj starih naselja u pejzažu*, tih starih jezgri, koje su oblikom, materijalom i izvedbom postigle izvanredan sklad s pejzažem, javljajući se kao autohtoni antropogeni element na spoju mora i brda, stvarajući specifičan ugođaj kulturnog pejzaža. Neka od tih naselja dijelom su napuštena, a neka i poluporušena. Zato bi se potrebe za novom izgradnjom mogle u znatnoj mjeri zadovoljiti *restauracijom* starih zdanja i *revitalizacijom* starih jezgri. Primjerice, trebalo bi nastaviti s obnovom Perasta kao prvorazrednog gradica-spomenika, trebalo bi obnoviti Ljutu, a naselja koja su se donekle othvala naletu nove izgradnje i očuvala grupirana kao što je u Dobroti prostor od Marovića do Radimira, kao što su mjesta Muo, Prčanj i Stoliv, trebalo bi zaštititi od daljih nasrtaja, štiteći, pri tome, i intervale praznih prostora među naseljima ispunjene lovorom, maslinama, narančama i ostalom vegetacijom.

Iako je suvremena izgradnja sa svojom heterogenošću, a vrlo često i banalnošću, već osvojila mnoge lokalitete u Boki Kotorskoj, to prijetnju, mislimo, trebalo bi shvatiti opasnijom za stariji dio Boke, s obzirom na izložene okolnosti.

Svakako stoji činjenica da urbanističke službe u ovom dragocjenom bokokotorskom prostoru imaju vrlo delikatnu zadaću.

Kazat ćemo još nešto o kulturi tla, također jednom od indikatora kulturnog pejzaža.

Stražnji dio Boke Kotorske znatno više oskudijeva tlom od prednjeg dijela, pa je i to bio jedan od razloga što se ovdje kulturi tla u prošlosti poklanjala velika pažnja. Prepoznajemo to u prvom redu po tlu podzidanom subozidovima i pretvorenim

u nizove terasa, koje su polegale po podnožjima padina između naselja i pozadi njih. Danas je tu dosta praznih napuštenih površina, a pretpostavljamo da su to nekada pretežno bili maslinjaci, jer su ostaci kulture maslina još i danas na nekim lokalitetima vidljivi.

Kada je riječ o maslinjacima, treba istaći njihov izuzetan pejzažni značaj u relacijama našeg južnog Primorja i to iz dva razloga: jer su kao prastara kultura bili prisutni u ovim krajevima još od antičkih vremena, i zato što stvaraju izuzetan sklad, kako s tipičnim primorskim naseljima tako i s čitavim okolišem, bio krševit ili obrastao spontanom vegetacijom.

Završavajući ovaj kratki osvrt, moglo bi se reći da Boka Kotorska kao geografska i prirodna osobitost u relacijama našeg jugoslavenskog Primorja nosi u sebi specifične pejzažne vrijednosti, koje rezultiraju specifičnom atmosferom, kako predjela u cijelosti tako i pojedinih njegovih lokaliteta. No, ovo područje obilježavaju i neke opće značajke karakteristične, manje-više, i za ostale naše primorske i kraške pejzaže, koje se ogledaju u dinamičnom odnosu i stanovitoj napetosti elementarnih prirodnih tvorbi, a značajne su za tip pejzaža kojeg smo nazvali *epskim*.

Na kraju da kažemo još nešto. Istakli bismo stajalište s kojega nam se čini da danas treba polaziti kada se radi o odnosu pejzaž — turizam.

Po našem mišljenju treba početi od činjenice da današnji turizam nije više pokret privilegiranih, već je to sve više demokratski pokret sa širokim uporištem u masama. Takav turizam, kojemu je uz ostalo razvojem tehničkih sredstava u prometu postao lako dostupan gotovo svaki kutak svijeta, sve više ističe zahtjev i želju za istinitim doživljavanjem nekog kraja.

To je razlog više da se pejzažni oblikovalac (pejzažni arhitekt) kao i svaki drugi stvaralac, čije se djelo reflektira na okolinu, posveti temeljnom problemu *traženja i otkrivanja istine* o nekom prostoru. Ovo posebno treba podvući kada se radi o tako izuzetnom predjelu na našoj obali kakav je Boka Kotorska, u namjeri da se očuva autentičnost ovog kraja kako radi nas samih tako i radi svih onih koji će s raznih strana svijeta dolaziti da ga posjete i dožive.

Radovi autora s kojima ova tema ima neke dodirne točke:

- Šišić B.: »Maslinici komponenta dubrovačkih pejzaža«, Časopis »Dubrovnik« br. 2/73, 1973. g., Dubrovnik.
Šišić B.: »Zeleno pitanje traži zreo odgovor«, Časopis »Dubrovnik« br. 6/73—1/74, 1974. g., Dubrovnik.
Šišić B.: »Epski pejzaž«, Časopis »Čovjek i prostor« br. 2/1977. g., Zagreb.
Šišić B.: »Restauracija i revitalizacija dubrovačkog renesansnog vrta« (knjiga u pripremi za štampu).

S u m m a r y

SOME LANDSCAPE FEATURES OF THE BAY OF KOTOR IN THE LIGHT OF TOURISM

Bruno ŠIŠIĆ — Magister of Landscape Architecture

The Bay of Kotor represents a complete area on the southern part of the Yugoslav Littoral with some outstanding landscape features originated either by the position of its mountains or by the fact that it is a comparatively narrow, but steep and branched out bay.

The slopes of both Orjen and Lovćen mounts stand as a frame of this fascinating area.

The Bay of Kotor is divided into two parts by the straits of Verige: in the front part the mountain slopes are slighter and the soil is more extended and deeper. This part abounds in evergreen Mediterranean macchia in addition to large oak tree groves.

The front part of the Bay communicates with a considerably wider area: on the east with Budva through the vast field of Tivat, and on the west with Dubrovnik, along the valley of the small river Sutorina. Here the tourist industry has been developed, while the tourist-complex Hercegovi — Igalo is of a particular importance.

It is characteristic for this tourist-complex that strong influence of former attitudes towards green areas of a coastal tourist locality is still felt by emphasizing an exaggerated importance of exotic elements of the vegetation.

According to our opinion the contemporary approach to the arrangement of the vegetational components in the landscape of a tourist locality on the coast should be different, as to be based on the cognitional values of original landscape.

The back part of the Bay is surrounded by steep mountains branching out into two parts and each of which forms a smaller bay.

There one can encounter a number of ancient places with rich past and autochthon architecture which is in exceptional harmony with environment. This part of the Bay has all the characteristics of a historical landscape.

Yet, the harmony has been disturbed in some places. The problem of extending these places is present and it threatens to disturb the definite relations between the coastal localities and the untouched of non-built coastal line.

Urbanists should therefore pay a particular attention to the restoration of the old abandoned buildings and the revitalisation of the ancient places in order to prevent a non-controlled building threatening to disturb here and there harmonical relations between coastal localities and the untouched nature of the non-built coastal line.

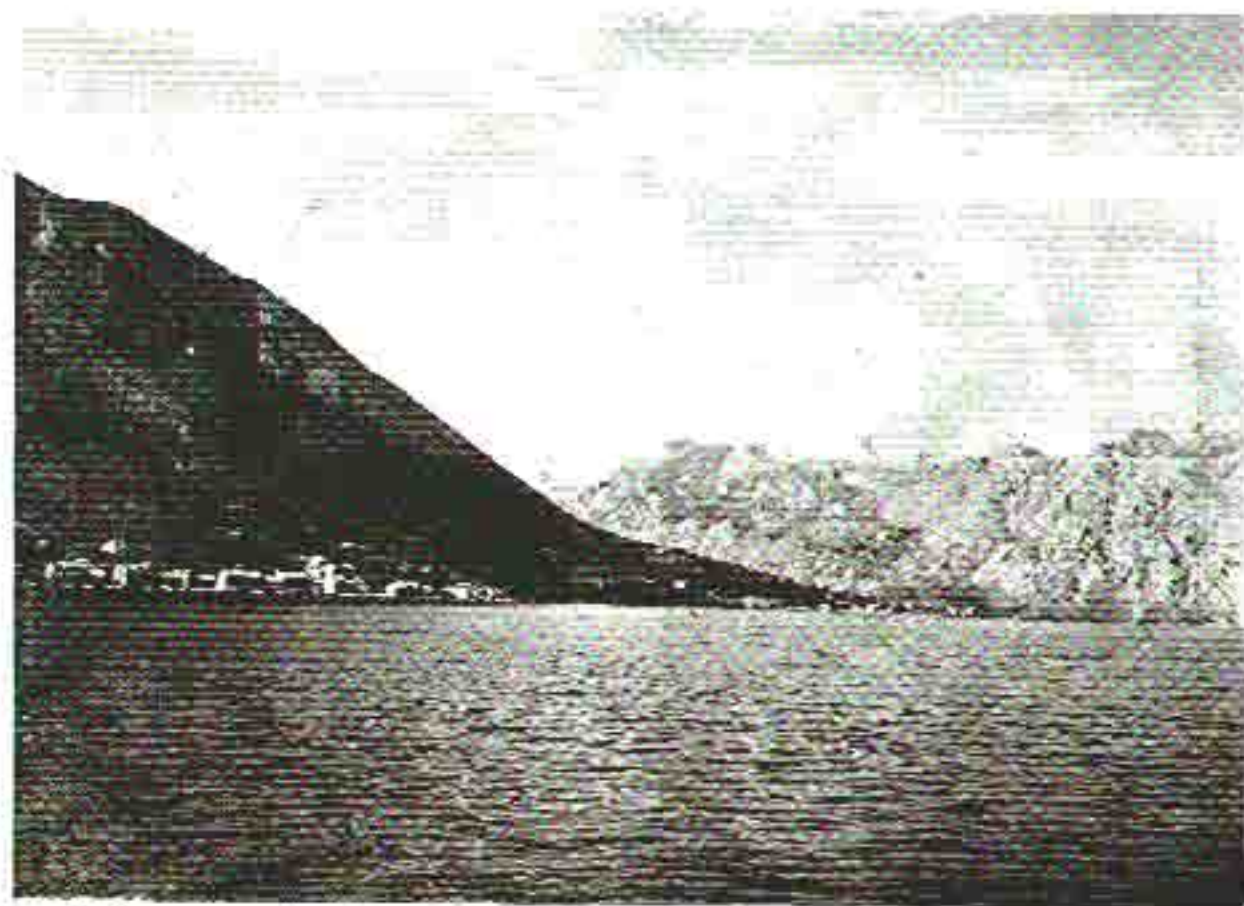
There is a particular problem of the recultivation of the soil bordering the populated areas, particularly by renewing olive-groves as traditional vegetational components on the Southern Adriatic.

The Bay of Kotor, taken as a whole, represents a specific combination of some elementary creations of a landscape — the one of the mountain range covered here and there with thicker or thinner spontaneous vegetation, of smooth surface of the sea and firmament with somewhere preserved littoral architecture, and all this is scented by an atmosphere characteristic for the type of the landscape, the one we have called «epic».

The study of the nature and landscape of the Bay of Kotor should, therefore, contribute to the preservation of the authenticity of this exceptional area, being of a particular importance for the development of tourism, since the contemporary tourism is interested in sincere appreciation of an area.

Sl. 1 Pogled kroz tjesnicu Verige prema prednjem dijelu Boke Kotorske. Morska ravnina s obje strane brda prekrivena spontanim vegetacijom i uokvireno nebo

Sl. 2 Stara naselja Muo i Prcaći na sporiu mora i brda. Očuvati unutrašnju atmosferu starih naselja, njihov sklad s okolinom kao i neizgrađene prostore među njima gdje se more i brdo neometano udaju, aktualan je problem posebno u stražnjem dijelu Boke Kotorske.

Sl. 3. Motiv iz naselja Marovci u Dobron.

U ovim starim naseljima ima znatan broj polupomišanih i oštećenih kuća, pa bi trebalo davati prednost obnovi tih zdanja pred gradnjom novih. Izgradnja, pak, novih objekata trebala bi biti strogo uvjetovana da se ne naruše postignute arhitektonske, urbanističke i pejzažne vrijednosti.

Sl. 4. Oljale u Risuu.

Ova statila palmi dobro uspijevaju, no ne mogu se mimoći pitanje: doprinose li autentičnom pejzažnom ugodaju?